O‘ZBEK TILI SHEVALARIDA FONETIK O‘ZGARISHLARNING UMUMTILGA TA’SIRI

Temirova Zilola
TerDPI O‘zbek tili va adabiyoti
yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tili shevalarida uchraydigan fonetik o‘zgarishlarning adabiy til taraqqiyotiga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida hududiy shevalarda kuzatiladigan unli va undosh tovushlar almashinuvi, assimilatsiya, dissimilatsiya, tovush qisqarishi hamda talaffuz xususiyatlari o‘rganilgan. Shuningdek, shevalardagi fonetik birliklarning umumadabiy tilning lug‘aviy boyishi va talaffuz me’yorlarining shakllanishidagi o‘rni yoritib berilgan. Maqolada shevalarning o‘zbek tilining qadimiy fonetik qatlamlarini saqlab qolishdagi ahamiyati ham ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili shevalari, fonetik o‘zgarishlar, adabiy til, dialektologiya, fonetika, unli almashinuvi, undosh tovushlar, assimilatsiya, talaffuz me’yorlari, til taraqqiyoti.

Аннотация. В данной статье анализируется влияние фонетических изменений, встречающихся в диалектах узбекского языка, на развитие литературного языка. В ходе исследования изучены наблюдаемые в региональных диалектах чередования гласных и согласных звуков, ассимиляция, диссимиляция, редукция звуков, а также особенности произношения. Кроме того, освещается роль фонетических единиц в диалектах в обогащении словарного запаса общего литературного языка и формировании орфоэпических норм. В статье также демонстрируется

значение диалектов в сохранении древних фонетических пластов узбекского языка.

Ключевые слова: диалекты узбекского языка, фонетические изменения, литературный язык, диалектология, фонетика, чередование гласных, согласные звуки, ассимиляция, нормы произношения, развитие языка.

Annotation. This article analyzes the impact of phonetic changes in Uzbek dialects on the development of the literary language. During the study, the alternation of vowels and consonants, assimilation, dissimilation, sound reduction, and pronunciation features observed in regional dialects were studied. The role of phonetic units in dialects in the lexical enrichment of the general literary language and the formation of pronunciation norms is also highlighted. The article also shows the importance of dialects in preserving the ancient phonetic layers of the Uzbek language.

Key words: Uzbek dialects, phonetic changes, literary language, dialectology, phonetics, vowel alternation, consonants, assimilation, pronunciation norms, language development.

Til millatning ma'naviy boyligi, tarixiy xotirasi va madaniy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Har bir xalq tilining rivojlanishida shevalar alohida o'rin tutadi. O'zbek tili ham ko'p asrlik taraqqiyot jarayonida turli hududiy shevalar asosida boyib, takomillashib borgan. Ayniqsa, fonetik o'zgarishlar til taraqqiyotining eng faol va dinamik qatlamlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Shevalardagi tovush almashinuvi, qisqarish, cho'zilish, assimilatsiya va dissimilatsiya kabi hodisalar nafaqat hududiy nutq xususiyatlarini, balki umumtil taraqqiyotidagi muhim tendensiyalarni ham aks ettiradi.

O‘zbek tili shevalari fonetik jihatdan nihoyatda rang-barang bo‘lib, ular tilning tarixiy shakllanishi, boshqa tillar bilan aloqalari hamda xalqning etnik va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liqdir. Ayrim shevalarda uchraydigan fonetik hodisalar keyinchalik adabiy til me’yoriga ham ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli shevalardagi fonetik o‘zgarishlarni o‘rganish umumxalq tilining rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Bugungi globallashuv va axborotlashuv jarayonida adabiy tilning mavqei tobora mustahkamlanayotgan bo‘lsa-da, shevalar milliy tilning tabiiy boyligi sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Xususan, ommaviy axborot vositalari, internet tili, badiiy adabiyot va kundalik muloqotda sheva elementlarining faol qo‘llanishi fonetik o‘zgarishlarning umumtilga ta’sirini yanada kuchaytirmoqda. Bu esa o‘zbek tilidagi fonetik jarayonlarni ilmiy asosda tadqiq etishni dolzarb masalaga aylantiradi.

Mazkur tadqiqotda o‘zbek tili shevalarida uchraydigan fonetik o‘zgarishlar, ularning lingvistik xususiyatlari hamda umumadabiy til taraqqiyotiga ko‘rsatgan ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida shevalardagi tovush tizimi, fonetik variantlar va ularning adabiy til bilan o‘zaro munosabati qiyosiy jihatdan o‘rganiladi. Shuningdek, fonetik o‘zgarishlarning til me’yorlari shakllanishidagi o‘rni ham ilmiy asosda yoritiladi.[1]

Jahon areal lingvistikasi vakillari o‘z tadqiqotlarida milliy tilni dialektologik materiallar asosida lingvistik geografiya va areal lingvistika tamoyillari yordamida yaxlit tizim sifatida o‘rganish samarali natijalar berishini ilmiy jihatdan asoslab berganlar. Ularning izlanishlari natijasida muayyan til hodisalarining hududiy tarqalishini ifodalovchi lingvistik xaritalar va ulardagi maxsus belgilar – izoglossalar mohiyati keng yoritildi. Izofonema fonetik belgilarni, izomorfema

morfologik xususiyatlarni, izoglossa esa leksik birliklarning hududiy tarqalishini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bu yondashuv tilning hududiy ko‘rinishlarini tizimli ravishda tahlil qilish imkonini yaratdi.[2]

Turkiy tillarda shevashunoslikka oid dastlabki ilmiy qarashlar Mahmud Koshg‘ariyning Devonu lug‘otit turk asari bilan bog‘liqdir. Ushbu asar turkiy tilshunoslik tarixidagi eng qadimgi va nodir manbalardan biri sifatida e’tirof etiladi. Asarda yozma-adabiy til birliklari bilan bir qatorda turli turkiy shevalarga oid dialektal birliklar ham keltirilgan bo‘lib, ular qiyosiy asosda tahlil qilingan. Shu jihatdan mazkur lug‘at nafaqat qadimgi turkiy adabiy tilni, balki tarixiy dialektlarni o‘rganishda ham muhim ilmiy manba hisoblanadi.

XX asrning 50–60-yillaridan boshlab turkologiyada areal lingvistika va lingvistik xaritalar yaratish masalalariga qiziqish ortdi. Bu yo‘nalishda A. Shermatov, N. A. Baskakov, M. M. Sheraliyev, N. B. Burganov, N. Z. Gadjieva, E. V. Sevortyan, Sh. Shoabdurahmonov kabi olimlarning ilmiy ishlari muhim o‘rin egalladi. Ular shevalarning hududiy xususiyatlari, fonetik va grammatik belgilarining tarqalish qonuniyatlarini tadqiq qilib, areal tadqiqot metodologiyasining rivojlanishiga katta hissa qo‘shdilar.[3]

O‘zbek xalqining tarixiy taraqqiyoti davomida murakkab etnik va madaniy jarayonlar yuz bergan bo‘lib, bu hol tilning lug‘at tarkibi, fonetik tizimi hamda grammatik qurilishida o‘z aksini topgan. O‘zbek shevalari turkiy tillar ichida boyligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Hududiy joylashuv, tarixiy taraqqiyot, etnik tarkib va turmush tarzi shevalarning o‘ziga xos shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli ularni qiyosiy-tarixiy jihatdan o‘rganish o‘zbek tilining shakllanish bosqichlari, adabiy til bilan munosabati hamda tarixiy taraqqiyot qonuniyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Qadimgi urug‘ va qabilalarning turli hududlarda alohida yashashi o‘zbek tilining dialektal xususiyatlarini shakllantirishda muhim omil bo‘lgan. Aholining ijtimoiy hayoti, kasb-kori, urf-odati va hududiy mustaqilligi ularning nutqida o‘z ifodasini topgan. Natijada umumxalq tilidagi birliklar saqlanib qolgan holda, ayrim hududlarga xos fonetik va leksik farqlar yuzaga kelgan. Ayniqsa, aholi yashash manzillarining bir-biridan uzoq joylashgani sheva belgilarining mustahkamlanishiga sabab bo‘lgan.[4]

Tilshunos olim Abdulhamid Nurmonov o‘zining “O‘zbek dialektologiyasining shakllanishi va rivojlanishi” nomli tadqiqotida adabiy tilning manbalarini xalq og‘zaki ijodi va jonli xalq tili bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, adabiy til namunalarini boshqa tillardan emas, balki xalq og‘zaki ijodi, ertaklar, maqollar va shevalardan izlash maqsadga muvofiqdir. Bu qarash “Chig‘atoy gurungi” namoyandalari faoliyatida ham o‘z ifodasini topgan bo‘lib, ular tilning tabiiy manbasi xalq tili ekanini ilgari surganlar.

Til tizimida eng tez o‘zgaruvchi qatlam leksika bo‘lsa, undan keyingi o‘rinda fonetika turadi. Turli tarixiy jarayonlar, boshqa tillarning ta’siri yoki tillararo aloqa avvalo so‘z boyligi va tovush tizimida namoyon bo‘ladi. Tilshunos M.M. Mirtojiyev tilning asosiy tarkibiy qismlarini tovush, leksika va grammatika sifatida baholab, tovush tilning moddiy asosi ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, tilning barcha kommunikativ imkoniyatlari aynan tovushlar orqali yuzaga chiqadi.

O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari va adabiy tilga ta’siri[5]

Sheva hududi	**Fonetik xususiyatlari**	**Adabiy tilga ta’siri**
Xorazm shevasi	/q/ tovushining /x/ yoki /g/ tarzida talaffuz qilinishi, /o/ unlisining /u/ ga yaqinlashuvi,	Talaffuz variantlarini boyitadi, ayrim fonetik shakllarning adabiy tilga kirib kelishiga ta’sir

	urg'uning ko'pincha oxirgi bo'g'inga tushishi	ko'rsatadi, biroq standart talaffuz me'yorlaridan farqlanadi
Farg'ona shevasi	/a/ unlisining /æ/ tarzida yumshoq talaffuz qilinishi, palatalizatsiya hodisasi, urg'uning birinchi bo'g'inga tushishi	Adabiy tilning yumshoq va ohangdor talaffuz shakllarining rivojlanishiga hissa qo'shadi
Qashqadaryo shevasi	/b/ tovushining ayrim holatlarda /p/ tarzida qo'llanishi ("kitap"), urg'uning o'rta bo'g'inda kelishi	Ko'proq og'zaki nutqda сақланиб qolgan bo'lib, adabiy til me'yorlariga nisbatan cheklangan ta'sir ko'rsatadi
Toshkent shevasi	So'zlarda tovush qisqarishi va tez talaffuz, ayrim unlilarning qisqa aytilishi	Zamonaviy adabiy talaffuzning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan
Samarqand-Buxoro shevalari	Fors-tojik tiliga xos ohang va intonatsiya elementlarining mavjudligi	Adabiy tilning fonetik boyligi va ohangdorligini oshirishga xizmat qilgan
Surxondaryo shevasi	Qadimgi turkiy fonetik birliklarning сақланиши, ayrim cho'ziq unlilar mavjudligi	Tarixiy fonetik qatlamlarni saqlab qolganligi bilan til tarixini o'rganishda muhim manba hisoblanadi

Adabiy tilga ta'siri nuqtayi nazaridan qaralganda, Xorazm shevasida uchraydigan /q/ tovushining /x/ yoki /g/ tarzida talaffuz qilinishi og'zaki nutqda ma'lum darajada qo'llanib kelmoqda. Masalan, ayrim hududlarda "qol" o'rniga

"xol" shaklining ishlatilishi mahalliy talaffuzning keng tarqalgan ko'rinishidir. Ammo bunday fonetik o'zgarishlar yozma adabiy til me'yorlarida deyarli mustahkamlanmagan bo'lib, ular ayrim hollarda yagona standart talaffuzni shakllantirish jarayoniga murakkablik tug'diradi.[6]

Farg'ona shevasida kuzatiladigan /a/ tovushining /æ/ tarzida talaffuz qilinishi hamda palatalizatsiya hodisalari esa adabiy tilning talaffuz me'yorlariga nisbatan yaqinroq turadi. Ushbu xususiyatlar adabiy tilning fonetik tizimini yanada nafis va ohangdor qilishga xizmat qiladi. Ayniqsa, yumshoq talaffuz elementlari o'zbek adabiy tilining estetik imkoniyatlarini kengaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Qashqadaryo shevasida uchraydigan "kitap" singari variantlar ham ayrim hollarda og'zaki nutq va badiiy asarlarda qo'llanadi. Bu holat shevalar bilan adabiy til o'rtasida uzviy va doimiy aloqalar mavjudligini ko'rsatadi. Shunga qaramay, mazkur shakllar rasmiy adabiy talaffuz me'yori sifatida to'liq tan olinmagan.[7]

Shevalarning fonetik xususiyatlari til taraqqiyotida ikki tomonlama ahamiyat kasb etadi. Bir tomondan, ular adabiy tilning boyishiga, talaffuz rang-barangligining ortishiga va milliy tilning tabiiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Xususan, Farg'ona shevasidagi yumshoq talaffuz usullari adabiy tilning ohangdorligini kuchaytiradi. Ikkinchi tomondan esa, ayrim hududiy fonetik o'zgarishlar, masalan, Xorazm shevasidagi tovush almashinuvi yagona talaffuz me'yoriga amal qilishni qiyinlashtirishi mumkin. Bu holat ayniqsa ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari va rasmiy nutqda standart tilni qo'llash jarayonida muayyan muammolarni yuzaga keltiradi. Qashqadaryo shevasining fonetik belgilarida esa bunday o'zgarishlar asosan og'zaki muloqot doirasida saqlanib qolmoqda.

Kelgusidagi tadqiqotlarda boshqa hududiy shevalarni, jumladan, Tojikiston hududidagi o'zbek shevalarini ham chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, faqat fonetik emas, balki leksik va grammatik xususiyatlarning ham adabiy til taraqqiyotiga ta'sirini tadqiq etish muhim ilmiy natijalarni berishi mumkin. Zamonaviy texnologiyalar, xususan, sun'iy intellekt va mashinaviy o'qitish metodlari yordamida fonetik hodisalarni avtomatik tahlil qilish imkoniyatlari ham istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi.[8]

Xorazm, Farg'ona va Qashqadaryo shevalarining fonetik jihatlari o'zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Har bir sheva o'ziga xos fonetik belgilar orqali adabiy tilning talaffuz tizimiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Xorazm shevasidagi ayrim o'zgarishlar standartlashuvga qarshi turuvchi xususiyatga ega bo'lsa, Farg'ona shevasining yumshoq talaffuzi adabiy tilni boyituvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Qashqadaryo shevasining ayrim elementlari esa asosan jonli xalq nutqida faol saqlanib kelmoqda. Ushbu natijalar o'zbek tilining doimiy rivojlanishda ekanligini hamda shevalarning milliy til taraqqiyotidagi muhim o'rnini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xorazm shevalarini tadqiq qilgan F. Abdullayev turkiy tillarni tasniflashda faqat leksik materiallarga tayangan holda xulosa chiqarish yetarli emasligini qayd etadi. Olimning fikricha, fonetika, morfologiya va sintaksis materiallari bilan birgalikda olib borilgan tadqiqotlargina ilmiy jihatdan asosli natijalarni beradi. Bu qarash A. N. Baskakovning asosan leksik belgilar asosidagi tasnifiga nisbatan tanqidiy yondashuv sifatida ilgari surilgan.

Tilshunos N. Rajabov esa shevalarning fonetik xususiyatlarini boshqa til qatlamlari bilan bog'liq holda o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, egalik qo'shimchalari, so'z yasalishi yoki leksik ma'nolarni fonetik qonuniyatlarni

hisobga olmasdan turib izohlash mushkuldir. Ayniqsa, bu holat shevalarni tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi.[9]

O‘zbek dialektologiyasi darsligida ham o‘zbek xalq shevalari fonetikasi keng yoritilgan bo‘lib, unda shevalar tovush tizimi xususiyatlariga ko‘ra j-lovchi hamda o-lovchi va a-lovchi guruhlarga ajratilgan.

Xulosa qilib aytganda, xalq shevalari til tarixini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Tilning qadimiy fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari ko‘pincha shevalarda saqlanib qoladi. Shu bois o‘zbek xalq shevalaridagi materiallarni chuqur tadqiq qilish tarixiy-lingvistik jihatdan muhim ilmiy xulosalar chiqarishga imkon beradi. P. M. Melioranskiy ta’kidlaganidek, xalq shevalaridagi til birliklari qadimgi yozma yodgorliklarni tushunish va lingvistik tahlil qilishda noyob qo‘llanma vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Devonu lug‘otit turk. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.
2. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent: Navro‘z nashriyoti, 2016.
3. O‘zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent: O‘zbekiston, 2002.
4. O‘zbek shevashunosligi. Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
5. Razvitie motivatsii u studentov k izucheniyu yazyka // Dostijeniya nauki i obrazovaniya. 2018. № 8(30). – B. 56–57.
6. Borovkov, A. K. (2023). *O‘zbek shevalari fonetikasi*. Toshkent.
7. Mirtojiyev, M. M. (2013). *O‘zbek tili fonetikasi*. Toshkent: Fan nashriyoti.
8. Saidov, Y. (2022). *O‘zbek dialektologiyasi*. Buxoro: “Durdona” nashriyoti.

9. Alimova, Sh. (2022). Xorazm qipchoq shevalarining fonetik xususiyatlari. Toshkent.
10. Mukhtarova, M. S., Namozova, S. B., & Mardonova, L. U. (2023). A Lyrical View of History. *Journal of Law and Sustainable Development*, *11*(12), e2676.
11. Saidmuradova, S., & Madina, T. L. (2024). ALISHER NAVOIY SHE'RIYATI POETIKASI. *PEDAGOGS*, *57*(1), 147-152.
12. Xurramovna, Q. G., & Donaboyevna, S. M. (2025, November). " Layli va Majnun" dostonida onomastik birliklar. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY* (Vol. 2, No. 5, pp. 157-158).
13. Komilovna M. S. Hydronims Formed by the Method of Syntactic and Transonimization //World Bulletin of Social Sciences. – T. 37. – C. 16-18.
14. Dilshoda, A., Dilfuza, T., Muxlisa, M., & Dildora, A. (2025). MAXTUMQULI SHE'RIYATIDA HAYOTIYLIK. SHOKH LIBRARY, 1(11).
15. Abdurashidovich M. A. LINGUISTIC APPROACH TO NESTED DICTIONARIES AND THEIR HISTORICAL DEVELOPMENT //Multidisciplinary and Multidimensional Journal. – 2024. – T. 3. – №. 5. – C. 144-147.
16. Farida, X., To'xtayeva, D., Murtazayeva, M., & Abdurahmonova, D. (2025). "LISON UT-TAYR" DOSTONINING BOBLAR BO 'YICHA TASNIFI. *PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI*, *17*(02), 117-121.
17. Najibullo, S., & Manzura, B. (2024). IMPORTANCE OF DIALECTS IN PLACE NAMES [J]. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, *11*(02).

18. Raimnazarova Nasiba Xoliyarovna, Abduhakimova Shahlo Shuxratjon qizi. (2026). INGLIZ TILI SINFLARIDA O'QITUVCHI VA O'QUVCHI O'ZARO HAMKORLIGI NAZARLARI: DUXTAT TAHLILI. *Efiopiya xalqaro ko'p tarmoqli tadqiqotlar jurnali* , *13* (03), 1266–1270.
19. Iboralarni uslublarga ajratish mezonlari: nazariy va amaliy yondashuv (frazeologik birliklar stilistik tahlili asosida). (2025). *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY*, *2*(6), 12-16.
20. Zafariddin, Temirov, and Xujanova Nasiba. "The Triumph of Light Over Darkness." *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, vol. 33, 20 Feb. 2025, pp. 34-37.
21. Zebiniso, T. (2022). SIFAT SOZ TURKUMINING USLUBIY XUSUSIYATLARI. *Scientific Impulse*, *1*(4), 34-37.
22. Nodira Hamidova. (2024). G'AFUR G'ULOM HIKOYALARIDA SO'Z IJODKORLIGINING LISONIY-KOGNITIV TAHLILI. *PEDAGOGS*, *57*(1), 139–142.